

MELLEM IDEAL OG VIRKELIGHED

En undersøgelse af fem danske herregårdslandskaber

Af forskningsmedarbejder Klaus Højbjerg, Dansk Center for Herregårdsforskning

Der findes en vis historiografisk konsensus om, hvad der kendetegner et dansk herregårdslandskab – foruden selve herregården nævnes traditionelt store marker, diger, skove, alléer og parkanlæg. Denne karakteristik er naturligvis en generalisering af de ofte meget forskellige forhold, der gælder for Danmarks mere end 700 herregårde. Og med udgangspunkt i udvalgte herregårdslandskaber er sigtet med nærværende artikel at undersøge, hvorvidt det generelle billede er dækkende på det konkrete niveau – og for så vidt det ikke er – at

pege på, hvad det kan være for elementer, der udelades, når dette billede tegnes.

I tilgift hertil er hensigten også en forsøgsvis udpeging af fænomener, der kan have haft særlig betydning for den udvælgelsesproces, der ligger bag ovennævnte konsensus. Herregårdslandskabet er ikke, hvad det altid har været, og skiftende idealer har i sagens natur både formet den konkrete virkelighed, som kulturhistorikerne søger at begribe, og præget vores læsning af den.

Det etablerede billede af herregårdslandskabet

I bind tre af Nationalmuseets serie *Herregården* betegner værkets redaktører, John Erichsen og Mikkel Venborg Pedersen, herregårdslandskabet som et “*større helhedsmiljø*”. Selve herregården, pointeres det, udgør det ofte velbeskrevne centrum i dette miljø eller landskab, som videre kendetegnes ved:

Jens Juels (1745-1802) billede af Niels Ryberg med sønnen Johan Christian og svigerdatteren Engelke, født Falbe, viser os et mildt og frodigt dansk herregårdslandskab. Hovedgården i baggrunden er omgivet af en park med stynede træer og klippede hække, mens levende hegn indrammer markerne – en sti og bænken ved egetræet i forgrunden fuldender den scene, herskabet indtager med afslappet elegance. Malet af Jens Juel i 1797. Statens Museum for Kunst.

Markernes åbne vidder, de store skove, jagtrevirer og jagstier, vandløb, søer, alleer, voldgrave og broer, porthuse, ladegårde, kornmagasiner, møller, mejerier, aflæggergårde og smedjer, forpagterboliger og landarbejderhuse, lysthuse, gravsteder og mindesten.¹

Erichsen og Venborg Pedersen beskriver her et landskab, der er resultatet af en lang akkumulativ proces; voldgrave er således i reglen levn fra Senmiddelalderen eller Renæssancen, mens langt de fleste bevarede forpagterboliger og landarbejderhuse stammer fra 1800- eller 1900-tallet. Forfatterne påpeger videre, at herregårdslandskabet trods tilvæksten af nye elementer – og ældre elementers udviskning – udmærker sig ved en betydelig underliggende kontinuitet. Konsulterer man Arent Berntsens (1610-80) topografisk-økonomiske værk *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*, der udkom i fire bind i årene 1650-55, så genkender man da også i den karakteristik af herregården og herregårdslandskabet, der findes her, ganske meget fra Erichsen og Venborg Pedersens beskrivelse. Herregårde, forklarer Berntsen, er for størstedelen prægtige og anseelige gårde. De er i reglen delt i to dele; en borgegård, hvor herremanden residerer, og en ladegård bestående af stalde og lader – sidstnævnte altid således placeret, at husbonden fra sine opholdsrum i borgegården uhindret kan holde opsyn med, hvad der foregår her. Herregårdene er, fortsætter Berntsen, endvidere bygget på de bedste, belejlige og lystigste steder i landet:

Så at ej alene til dem haves megen ejendom og stor avl af sædejord, mark, eng og overdrev, såvel som indelukkede dyrehaver, frugthaver og humlehaver, men end og lystige skove, udi hvilke haves jagt, bygningstømmer, brændeved, og undertiden olden og anden store fordel, samt skønne ferske søer, åer og damme, som giver adskillige ferske fisk, med anden herlighed og tilliggende, som største delen sådanne gårde følge, og udi særdeleshed ved gærder fra andre marker er indelukkede.

Hvor og af samme gårdes grave eller søer, kan haves fald, der er vandmøller opbyggede, af hvilken til gården gives visse landgilde.

Tegl- og kalkovne gives der til nogle forskrevne gårde, synderlig hvor fluks skov er forhånden, og materialer af ler og kalksten er at bekomme.²

For Berntsen såvel som for Erichsen og Venborg Pedersen er herregårdens hovedbygning og avlsgård det naturlige centrum i et landskab rigt på herligheder. Marker, skove, søer, vandløb og møller nævnes i begge tilfælde som karakteristiske elementer, og man efterlades med et indtryk af, at herregårdslandskabet udmærker sig ved at være et særligt frodigt landskab; et landskab med en overflod af ressourcer. Berntsens mere eksplicite fokus på de konkrete herligheder – udkommet af landskabet, såsom eksempelvis bygningstømmer, brændeved, ferske fisk med videre – adskiller sig dog fra Erichsen og Venborg Pedersens, der til gengæld med omtalen af lysthuse, gravsteder og mindsten antyder et æstetisk og symbolsk aspekt ved herregårdslandskabet, der ikke synes at være til stede på samme måde i Berntsens beskrivelse.

Naturligvis prætenderer hverken Erichsen og Venborg Pedersens karakteristik eller Berntsens ditto at være udtømmende. Hensigten er i begge tilfælde at indfange noget typisk, at tegne et overordnet billede, der gør det begribeligt, hvad der kendetegner herregården og dens omgivelser. Det må i den forbindelse bemærkes, at hvor Berntsens her citerede beskrivelse alene omhandler hovedgårdsjorden og herregårdens enemærker, så begrænser Erichsen og Venborg Pedersens karakteristik sig ikke eksplicit hertil – men synes

Møllen, der er gengivet i opstalt nederst på kortet, er en vindmølle – eller for at være mere præcis en stubmølle. I dele af Nordjylland og på Lolland, hvor der savnes vandløb med tilstrækkeligt fald, var herregårdsmøllerne i reglen vindmøller og ikke vandmøller. Et eksempel på dette er Børglum Kloster i Nordjylland. Udsnit af original 1-kort over Børglum Kloster Hovedgårds-mark, Historiske Kort, Klimadatastyrelsen (CC BY).

dog, de fremhævede elementer taget i betragtning, også at have sit primære fokus her.³

Når de udvalgte landskaber analyseres i det følgende, vil Arent Berntsens såvel som Erichsen og Venborg Pe-

dersens karakteristikker fungere som referenceramme. Sidstnævnte tjener specifikt som eksempel på den historigrafiske konsensus, det etablerede billede af det danske herregårdslandskab, som kommer bredt til udtryk i

faglitteraturen; af eksempler kan nævnes arkæologen og etnografen Therkel Mathiassens kapitel “Godserne og det danske landskab” i *Herregaardene og samfundet* fra 1943, udgivelserne *Herregården i kulturlandskabet* fra 1975 og *Danske herregårde. Bygninger – haver – landskaber* fra 1980 – begge af arkitekt Steen Esvad Petersen – samt afsnittet “Jorderne” i Miljøministeriets *Betænkning om bevaringen af den danske herregård* fra 1987.⁴

Eksempler på herregårdslandskab

I nærværende sammenhæng begrænses undersøgelsen til en håndfuld udvalgte herregårdes hovedgårdstilligende. En udvidelse af undersøgelsen til også at omfatte fæstegodset kunne oplagt være interessant; ligesom inddragelsen af flere eksempler ville kunne bidrage til at underbygge og nuancere artiklens pointer. Imidlertid kan hovedgårdsjorden opfattes som herregårdslandskabet par excellence – her finder man den største kontinuitet, og her har de skiftende besiddere i særlig grad sat deres præg – hvorfor det altså kan være hensigtsmæssigt at lægge fokus her.

Hovedudgangspunktet for analysen af de udvalgte herregårdslandskaber er de såkaldte original 1-kort – det vil sige de ældste eksisterende matrikelkort over de pågældende hovedgårde. Dette materiale suppleres med en række mere eller mindre samtidige prospekter af samme hovedgårde samt skriftlige kilder, såsom folketællinger og samtidige topografiske værker. Hvad prospekterne angår, er der tale om arbejder, der har en udpræget topografisk karakter. Det betyder ikke, at der ikke som for eksempel for maleren og antikvaren Rasmus Henrik Kruses (1796-1877) vedkommende kan være en idyllisering af landskabet på spil, som eksempelvis kommer til

udtryk ved den måde, de i reglen oplives af et par centralt placerede heste og køer samt nette små mennesker i færd med dagens dont eller på spadseretur. Imidlertid bidrager samme malers omhyggeligt registrerede møgbunker, tørvediger og sandede hjulspor til indtrykket af, at de herregårdslandskaber, han skildrede, blev gengivet med en betydelig nøgternhed.

For original 1-kortene gælder, at de er udarbejdet i begyndelsen af 1800-årene på basis af opmålinger udført i slutningen af 1700-tallet, og analysen befatter sig følgelig i udgangspunktet med situationen på dette tidspunkt. Valget er truffet dels for at sikre, at de respektive cases baserer sig på et sammenligneligt materiale, dels for at “fange” et indtryk af herregårdslandskabet før herregårdenes såkaldte indian summer, der nok i mangt og meget har været med til at fuldende billedet af, hvad et herregårdslandskab er – men som også derved har givet dette billede en særlig accentforskydning, der til en vis grad svækker betingelserne for en bredere og mere nuanceret opfattelse af, hvad et herregårdslandskab kan være.⁵

De udvalgte eksempler er Børglum Kloster, Fusingø, Løvenholm, Glorup og Orebygaard. Hensigten har dels været at opnå en vis geografisk spredning, dels variation, hvad godsernes størrelse angår. Ydermere er der blevet skelet til, hvad der måske forsøgsvis lader sig betegne som bestemte typer af herregårdslandskaber – således er eksempelvis Orebygaard blandt andet valgt grundet sin beliggenhed ved kysten, Børglum for sin beliggenhed i et åbent landskab, og Løvenholm for sin beliggenhed i et område domineret af skov og mose. Disse valg er inspirerede af historiker Erland Porsmoses (re)introduktion af den historiske skellen mellem ager-, skov-, hede- og kystbygder – en skellen, der kan

bidrage til et skærpet blik for de regionale variationer, der knytter sig til landskabelige ressourcer og deres anvendelse.⁶

Børglum Kloster

Fra Børglum Kloster kan man se milevidt – det store hvidkalkede bygningskompleks hviler på en bakkeknude, der hæver sig godt 40 meter over havets overflade – ser man herfra ud over det lave land mod sydvest, skimtes Jammerbugten i det fjerne. Landskabet er åbent, og kun meget få danske herregårde dominerer sine omgivelser i samme grad, som Børglum Kloster gør.

Konsulterer man original 1-kortet over Børglum Klosters hovedgårdsjord, så ses det, at signaturen for skov er fraværende. Og da godsets taksering i *Danske Atlas* heller ikke indbefatter nogen skovskyld, efterlades man med indtrykket af et skovløst herregårdslandskab.⁷ En væsentlig årsag til, at det formentlig forholdt sig sådan, er givetvis de særlige naturgeografiske forhold, der gør sig gældende nær den barske nordvestjyske kyst. Med sine knap 76 tønder hartkorn var der imidlertid tale om en solid hovedgård, og fraværet af skov er i nogen grad blevet opvejet af betydelige græsningsarealer. Formentlig med henblik på en effektiv udnyttelse af disse er der anlagt en ladegård på den nordlige del af matriklen – i det område, der sigende nok betegnes "*Stude – Driften*". Selve hovedgården, der nok jævnfør Berntsens beskrivelse udmærket lader sig beskrive som en stor og anseelig gård bestående af ladegård og borggård, ligger i den sydlige udkant af den langstrakte hovedgårdsmatrikel – den er nok det symbolske centrum, men ikke et ubestridt geografisk eller infrastrukturelt centrum. I den sydlige del af matriklen mødes vejene fra de omkringliggende landsbyer Børglum, Fristrup, Vrensted,

Skøttrup og Vittrup ganske vist ved hovedgården, men mod nord skærer veje ind over matriklen uden at knytte an til denne. Og som en yderligere understregning af infrastrukturens decentrale karakter er der anført en mængde huse forskellige steder uden for hovedgårdsmatriklen, som ikke desto mindre har en nær tilknytning hertil. Jens Teglbørndsen's hus er således angivet uden for, mens hans arbejdsplads, godsets teglværk, findes længst mod syd på hovedgårdsmatriklen. Ikke langt herfra finder man herregårdens mølle og Poul Møllers hus – begge uden for matriklen. Også smedene Anders og Peders respektive boliger findes umiddelbart uden for hovedgårdsmatriklen, men når de ikke desto mindre er kommet med på kortet, giver det indtryk af, at smedenes bestilling særligt har knyttet sig til hovedgården.

Sammenholder man original 1-kortet med antikvaren Rasmus Henrik Kruses gouache af Børglum Kloster, der formentlig er malet i 1832 eller 1833, så fremstår herregårdens omgivelser umiddelbart ganske frodige.⁸ Kruse har koncentreret sig om selve hovedgårdsanlægget, hvor haveanlægget med sine store træer øst for hovedbygningen giver et indtryk, der imidlertid ikke har været retvisende for landskabet i øvrigt. De store bygninger må sammen med de gamle træer tværtimod have fremtrådt nærmest som en ø i det åbne landskab. I forgrunden anes et jorddige, og midt i diget et lille teglhængt porthus. Det er vanskeligt at afgøre, om gengivelsen svarer nøjagtigt til situationen på kortet, men der kan næppe være tvivl om, at diget og det lille hus markerer grænsen mellem hovedgårdsjorden og landsbyen Fristrups jorder. Og således er skellet mellem den verden, der repræsenteres, og den, der ikke gør, sammenfaldende med skellet mellem hovedgårdsjorden og fæstegodset.

Børglum Kloster. Rasmus Henrik Kruses gouache lader beskueren kigge hen over det lille porthus og diget, der afgrænser hovedgårdsjorden mod syd, op mod den imponante hovedgård. To af landskabets vigtigste ressourcer er repræsenteret i billedet – yderst til højre hø, yderst til venstre antageligvis tørv. Gouache af Rasmus Henrik Kruse, 1832/1833. Det Kongelige Bibliotek.

Fussingø

I sidste del af 1700-tallet var den midtjyske herregård Fussingøs hartkorn, hvad både hovedgård og fæstegods angik, en smule mindre end Børglum Klosters ditto. I modsætning til den skovløse nordjyske herregård blev Fussingø imidlertid takseret til en skovskyld på godt 2,6 tønder hartkorn. Og hvor Børglums mølleskyld var sat til kun godt én tønne hartkorn, så var Fussingøs sat til 8,5. Af original 1-kortet over Fussingø hovedgård fremgår det da også, at godset var ganske skovrigt, og at det rådede over en vandmølle. Ydermere fremgår det, at hovedgårdsjorden samler sig pænt om den centralt beliggende hovedgård, hvorfra veje forgrener sig ud i retning af de omkringliggende landsbyer, der alle indgik i fæstegodset. Infrastrukturen synes i vid udstrækning at være etableret i sidste halvdel af 1500-tallet, da adelslægten Skeel flyttede sin hovedgård fra den nærliggende landsby Gjandrup til den lille halvø kaldet Gammelhave i Fussing Sø.¹⁰ Da kortet blev tegnet, lå det gamle herregårdsanlæg endnu på halvøen, men en overstregning af bygningerne vidner om, at gården i årene mellem opmålingen i 1787 og kortets udfærdigelse i 1810 blev flyttet en smule mod nordvest til en højere og samtidig mere central belig-

“Der findes ingen veje, som løber øster eller vester, uden de, der ligger til Albret Skeels gård”, står der i en synsforretning udført på Fussingø i 1558. Udsagnet synes at antyde, at hovedgården allerede dengang lå som en edderkop midt i sit spind.⁹ Original 1-kort over Fussingø, Historiske Kort, Klimadatastyrelsen (CC BY).

genhed. Haven omkring hovedgårdens gamle tomt blev imidlertid fastholdt, og endnu i dag vidner gamle lindealléer om det barokke haveanlæg, der tydeligt ses angivet på kortet.

Det ses, at agerjorden fortrinsvis er koncentreret i nogle lommer umiddelbart sydvest og nordøst for hovedgården samt i matriklens sydvestlige udkant. Skovene dækker bakkedragene nord, syd og vest for hovedgården, mens landskabet åbner sig mod øst; ud mod Fussing Sø. Bevæger man sig fra hovedgården ad vejen mod nordvest, ledes man igennem en lille tunneldal, forbi mølledammen og møllen, og herfra videre ud til et bredt bælte af lave enge. Ad en gammel vase, hvilket vil sige en hævet vej, føres man videre mod nord, tværs over engene til landsbyen Læsten – og herfra videre til Viborg.

Er man dengang kommet ad vejen fra nord eller ad vejen, der løber mod vest langs skovbrynet, så har man passeret det såkaldte Vasehus. Af kortet antydes det, at huset er birkedommerens bolig, eftersom marken umiddelbart nord for huset er *“Henlagt til birke dommer embedet”*.¹¹ Af folketællingen af 1801 fremgår det, at den gamle birkedommers enke bor sammen med en datter i huset, og at det er hendes bestilling at passe vase og bom. Opgaven har formentlig bestået i, mod betaling, at låse op for en bom over vasen, når der kom rejsende. Bygninger, der lå placeret nær en hovedgårds grænse, fungerede i reglen som boliger for godsets ansatte, såsom skovfogeder, skytter, røgttere og så videre, men spillede samtidig også ofte en rolle i forhold til kontrollen med trafikken på godsets område. I den sammenhæng må det bemærkes, at der på kortet også er angivet et lille hus eller skur ved hovedgårdsmatriklens sydlige grænse, hvor vejene fra henholdsvis landsbyerne Venning og Ålum mødes for at svinge mod nord i et samlet løb op gen-

Fussingøs hovedgård blev i slutningen af 1700-tallet flyttet fra en beliggenhed ved roden af den lille halvø Gammelhave til sin nuværende beliggenhed nogle få hundrede meter mod nordvest. Lindealléerne og den runde spejldam, som indgår i haveanlægget, eksisterer fortsat. Udsnit af original 1-kort over Fussingø Hovedgård, Historiske Kort, Klimadatastyrelsen (CC BY).

nem godsets skove – og endnu et, hvor vejen nord om Fussing Sø krydser hovedgårdsjordens grænse mod øst, som dog formentlig hidrører fra en senere revision af kortet. Fra folketællingen af 1834 ved vi, at disse huse blev betegnet som skovhuse, og de var beboet af skovfogeder. I folketællingen af 1870 kaldes de imidlertid for henholdsvis Podedledshuset og Grovedledshuset. Der var altså tale om *ledhuse*, der i lighed med det ovennævnte

vasehus ikke blot fungerede som boliger, men som også samtidig knyttede sig til kontrol af og opsyn med trafikken på hovedgårdsjordens område.¹²

Kortet viser ydermere en mængde diger, der endnu for hovedpartens vedkommende tydeligt lader sig iagttage i landskabet. Digernes beskaffenhed lader sig ikke aflæse af signaturerne, men der er for hovedparten tale om jorddiger. En betydelig del af matriklens grænse mod

Midt i det område, der er bestemt til fredskov, ses en lille uregelmæssig mark kaldet "Möl Snabor" – eller Mølle Snabe. En snabe er netop et lille ukurant jordstykke, en plet eller strimmel, der gerne ligger i eller ved skoven. Med Fredskovsforordningen opførte græsning i skovene, og små åbne lysninger som denne forsvandt. Udsnit af original 1-kort over Fussingø Hovedgård, Historiske Kort, Klimadatastyrelsen (CC BY).

vest markeres dog af et stendige, der antageligvis daterer sig til 1500-tallet.¹³ I forbindelse med en revision af kortet i 1815 har man angivet, hvilke områder der er blevet udlagt til fredskov. Fredskovenes grænser er kendetegnet ved snorlige diger, der til dels synes at overlejlre et ældre system af diger, der oplagt kunne tolkes som spor efter godsets omlægning til kobbeldrift i sidste del af 1700-tallet.¹⁴

Den tidligere omtalte Rasmus Henrik Kruse aflagde også Fussingø en visit. Hans charmerende gouache, der formentlig blev udført omkring 1840, viser gården, efter at den blev flyttet til sin nuværende beliggenhed. Landskabet har en nærmest parkagtig karakter; den nydelige gård ligger omgivet af sø, skov og marker – vejen forbi gården skjules af et levende hegn, hvorover et par enkelte lidt spinkle træer med fine runde kroner hæver sig. På bakke-

Fusingø. Gouache af Rasmus Henrik Kruse fra cirka 1840. Det Kongelige Bibliotek.

kammen bag gården ses en af områdets mange gravhøje. Kruses skildring er ganske indtagende, men dog samtidig jordnær. I novellen "Eneboeren på Bolbjerg" havde hendes digter Steen Steensen Blicher få år tidligere givet en mere henrevet, mere romantisk skildring af landskabet omkring Fussingø. For Blicher udgjorde de skovgroede bakker, de 100-årige bøge og de store enge oplivet af tamme såvel som vilde dyr et landskab, der lod sig betegne som "*ægte dansk*".¹⁵ Fussingø levede med andre ord op til det romantiske landskabsideal, der var ved at blive formuleret af danske digtere og billedkunstnere i begyndelsen af det 19. århundrede.¹⁶

Løvenholm

Herregården Løvenholm var i slutningen af 1700-tallet en anseelig hovedgård. Men skønt den med sine godt 84 tønder hartkorn var større end både Børglum og Fussingø, så havde den under halvt så meget fæstegods. Hovedgården og de betydeligste agres placering i det yderste nordvestlige hjørne af den store hovedgårdsmatrikel har givetvis vanskeliggjort en effektiv udnyttelse af eventuel arbejdskraft trukket fra landsbyerne syd og øst for hovedgården – og da andre herregårde også har efterstræbt fæstegods i samme område, er udbygningen af fæstegodset blevet relativt beskedent. I Gjesing umiddelbart vest for hovedgården og i Nørager fem kilometer nordøst for hovedgården hørte alle fæstegårde og huse dog under Løvenholm. Ankom man fra disse landsbyer til godset, passerede man tidligere et porthus. På original 1-kortet er porthuset angivet, og det ses, at der herfra går en allé ned til hovedgården. Syd for den store regulære avlsgård fører en dæmning over en rektangulær sø til en holm, hvor haven er anlagt – og derfra videre til hovedbygningen, der ligger på et rek-

tangulært voldsted omgivet af alléer – samt mod øst og syd stendiger. En lille smedje og et havehus er anbragt som point de vue for den tværakse, der markeres ved havens midterste sti.

Hovedgården er fortrinsvis omgivet af enge og agre, den centrale del af matriklen er domineret af skov og mose, mens den østlige del i meget høj grad lader til at være åbne arealer med karakter af hede eller overdrev.¹⁷

Der findes en mængde huse og gårde spredt rundt på matriklen. Østergård i matriklens sydøstlige hjørne ligger, hvor landevejen fra Grenå mod Randers fører ind over hovedgårdsmatriklen. Ellers synes husenes placering imidlertid ikke at vidne om et ønske om eller behov for at kontrollere trafikken på hovedgårdens område. Nogle af husene, såsom Dyrbakhuset, har tjent som bolig for ansatte med tilknytning til skoven, mens en lille gård, nord for hvilken en mark er betegnet Teglhushets Mark, antageligvis er teglbrænderens gård. Siden midten af 1600-tallet er der blevet brændt tegl i denne del af skoven.¹⁸ En anden virksomhed, som kortet i høj grad vidner om, er tørvegravning. De pudsige vandhuller, der kan minde om tetris-brikker, er signaturen for tørvegravning.

Gårde som Østergård er sikkert blevet anlagt, fordi det var mere praktisk at drive jorden decentralt. Hovedgårdens placering i det nordvestre hjørne af den store matrikel har ansporet til oprettelsen af afbyggergårde. Nær Østergård ses således også en mark kaldet Skoffer Gaards Mark. Skoffergård, eller *schäfergården*, er ikke med på kortet, men ligger en smule syd for matriklen. Den blev tilsyneladende oprettet i begyndelsen af 1600-tallet som et schäferi – det vil sige en ejendom indrettet til fårehold – under hovedgården, men fik senere status af selvstændig ejendom.¹⁹

Til venstre ses original 1-kort over Løvenholm Hovedgårds-mark. Bemærk, kortet vender syd/nord. Herover ses et udsnit af kortet, hvor man kan se signaturer, der viser tørvegravning. Til højre ses endnu et udsnit, hvor man kan se porthus, allé og hovedgård med have, havehus og smedje. Historiske Kort, Klimadatastyrelsen (CC BY).

Afbildninger af Løvenholm fra den her behandlede periode har ikke kunnet fremdrages, men et ganske lille glimt af stedet får man med beskrivelsen i *Danske Atlas*, der fremhæver de ryddede og med stendiger omsatte marker samt den smukke have. Det er den velordnede agerjord – ikke de store mose- og hedearealer, der fremhæves.²⁰

Glorup

Den smukke herregård Glorup på Østfyn ligger i et frodigt landskab. Da original 1-kortet blev udarbejdet, udgjorde gården hovedbesiddelsen i stamhuset Moltkenborg, der også omfattede de mindre herregårde Anhof og Rygaard. Anhof ligger nordnordøst for Glorup, mens Rygaard ligger umiddelbart syd for, og på kortet er de tre hovedgårde vist samlet, hvilket giver et godt indtryk af, hvor tæt herregårdene nogle gange ligger på Fyn og øerne.

Af kortet får man et tydeligt indtryk af Glorups position som stamhusets hovedbesiddelse. Gården ligger meget centralt på matriklen midt mellem de to andre gårde, og et imponerende haveanlæg vidner om, at det er her, man først og fremmest har anvendt ressourcerne på en repræsentativ tilstedeværelse i landskabet. Fra den store have fører en allé mod Rygaard i syd – og i forlængelse af haven mod vest ligger en stor dyrehave. Mod nord fører en vej fra Glorup mod landsbyen Svindinge – en sidevej til denne fører videre til Anhof, mens veje fra Glorup mod henholdsvis øst og vest fører mod landsbyerne Svindinge og Langå. Fra Anhof og Rygaard fører veje videre til andre landsbyer, hvilket imidlertid ikke svækker indtrykket at et stærkt centraliseret landskab. Snarere fremstår de mindre hovedgårde herved som integrerede elementer i et større herregårdslandskab, i hvilket Glorup fremstår

som det tydelige centrum. De særskilte hovedgårdstilligger lader sig i det hele taget kun vanskeligt anskue som individuelle herregårdslandskaber, hvilket blandt andet også understreges ved, at der ikke findes huse mellem de enkelte hovedgårde, men alene ved stamhusbesiddelsens ydre grænse – og på nær et enkelt ligger de alle ved en indfaldsvej. Mod syd kan man se, at en skovfoged havde sin bolig i den sydlige udkant af Tårup Skov, mens skovrideren residerede i en ejendom i godsets vestlige udkant nær de store dyrehaver.²¹

Original 1-kortet viser os et landskab, der foruden hovedgårde, alléer og haveanlæg rummer store marker, betydelige skovarealer, dyrehaver, søer, damme, talrige diger, hegn og sågar et gammelt voldsted. De østfynske herligheder synes på det nærmeste at inkarnere Erichsen og Venborg Pedersens karakteristik.²² En enkelt ressource, der imidlertid lader til at være begrænset i dette rige landskab, er tørv – det ses dog, at der øst for Glorups have findes en plet kaldet Tørve Lykken – et stisystem på stedet tyder på, at ressourcen blev udnyttet.

Grafikeren Søren Læssøe Lange (1760-1828) lagde en sommerdag i år 1800 vejen forbi Glorup og tegnede ved den lejlighed den skitse, der gengives her i artiklen. Den viser en lille håndfuld bønder på vej mod hovedgården med et læs hø – måske som et led i deres hoveriarbejde – mens hvad der synes at være et velklædt par spadserer længere fremme ad vejen. Til venstre for hovedbygningen med det lille karakteristiske tempellignende spir ses haven med de tætte trækroner – og langs haven mod marken en række unge allétræer. Til højre ses også, foruden en del af avlsgården og nogle funktionærboliger, en allé samt på en lille bakke et ottekantet lysthus, hvorfra herskabet har kunnet nyde udsigten over deres besiddelser. Ikke uvæsentligt skimtes Svindinge Kirke i baggrunden.

Glorup 26. juni 1800, tegnet af Søren Læssøe Lange (1760-1828). Foto: Wikimedia Commons.

Kirken var i 1762 blevet erhvervet af Glorups daværende ejer, overhofmarskal Adam Gottlob Moltke (1710-92). Langes skildring af Glorup viser nok et landskab, der i mangt og meget lever op til det hævdvundne billede af det danske herregårdslandskab; alléer, store marker, have med lysthus og en fornem hovedbygning – ikke desto mindre er der alligevel et forholdsvis prosaisk præg over Langes skildring; bevoksningen er spæd og minder om, at de store træer, man typisk forbinder med herre-

gårdslandskabet, i sagens natur ikke altid har været velvoksne. Nok plantede Oplysningstidens godsejere træer af æstetiske årsager, men primært drejede det sig i reglen om at skaffe mennesker, dyr og afgrøder læ, afhjælpe vandlidende agre eller andre praktiske formål. Tanken om at lade træerne gro, til de segnede af ælde, blev fostret i Romantikken, hvor gamle træer snart kunne optræde som sindbilleder på naturen, snart på tiden, historien, nationen og så videre.²³

Original 1-kort over grevskabet Moltkenborg – Anhof, Glorup og Rygaard. Historiske Kort, Klimadastyrrelsen (CC BY).

Original 1-kort over Orebygaard og Oreby. Historiske Kort, Klimadatastyrelsen (CC BY).

Orebygaard

Da *Danske Atlas* udkom i 1770, var Orebygaard med sine knap 38 tønder hartkorn ikke nogen imponerende gård, men i 1784 blev den sammen med den nærtliggende Berritsgaard ophøjet til baroniet Guldborgland, og i begyndelsen af 1870'erne blev hovedbygningen radikalt ombygget, hvorefter den fremstod som et prominent eksempel på tidens herregårdsbyggeri i nyrenæssance-stil.

På original 1-kortet over Orebygaard, der blev opmålt i 1775, ses det, at hovedbygningen eller borgegården dengang som i dag lå omgivet af grave, der mod vest kun adskilles fra Sakskøbing Fjord ved en smal landtange. Avlsgården lå dengang, hvor tangen breder sig ud umiddelbart sydvest for holmen, hvorpå hovedbygningen og den forholdsvis beskedne park ligger. Hovedgården er placeret ved kysten og dermed i den vestlige udkant af den relativt langstrakte matrikel, hvis grænser for hovedparten udgøres af kystlinjen. Et hjørne mod øst og syd grænser dog op til landsbyerne Tårs og Rørbæks jorder.

På selve hovedgårdsmatriklen ligger den lille landsby Oreby; den strækker sig ned langs kysten i direkte forlængelse af hovedgårdsbebyggelsen. Foruden hovedbygning og avlsgård indbefatter sidstnævnte også en møllegård og et kornhus. Af gengivelsen på kortet fremgår det, at der er tale om en vindmølle. Kornhuset eller kornmagasinets tilstedeværelse skal ses i relation til den nærtliggende skibsbro, hvorfra godsets kornprodukter lod sig udskibe. Også den nærliggende købstad Sakskøbing brugte Oreby som ladeplads, hvilket må have forlenet livet på godset med et vist maritimt præg.²⁴ Ser man nærmere på folketællingen af 1801, bekræftes dette billede. Foruden de mange, der på den ene eller anden

måde var beskæftiget ved godset, nævnes indrullerede matroser og en del husmænd, der havde fiskeri som bibeskæftigelse.

Orebygaards primære agre ligger koncentreret sydøst for hovedgården, mens området nord for hovedgården, som det fremgår af kortets signaturer, domineres af skov og græsningsarealer – hvilket navne som Dyre Hauge, Græs Vænge, Store Eng, Koehauge og Nye Koehauge vidner om. Det lader til, at eksempelvis ko-haverne har karakter af græsningsskov, og at området i det hele taget er kendetegnet ved de flydende overgange mellem skov og lysåbne arealer, der siden forsvandt som følge af Fredskovsforordningen.

En lille tegning af industrihistorikeren Ole Jørgen Rawert (1786-1851) dateret den 13. august 1820 gengiver nøjternt landskabet omkring Orebygaard. Til højre for den stilfærdige hvidkalkede hovedbygning med sit valmede tegltag ses vindmøllen – en hollænder – samt avlsgården og derefter det høje kornpakhús. Oreby gemmer sig bag kystens træer, men i bunden af fjorden skimtes Sakskøbing og Sakskøbing Kirkes tårn. Glider blikket videre mod billedets højre kant, aner vi nogle mindre skuder, der ligger fortøjet ved skibsbroen. Det kystnære danske herregårdslandskab kan rumme elementer som ladepladser, fiskerhuse og lejlighedsvis færgesteder – disse har dog for længst mistet deres funktion, og det maritime præg er følgelig udvisket.

Fællestræk og forskellighed

Sammenholder man de her præsenterede skitser af fem danske herregårdslandskaber omkring år 1800 med de indledningsvist præsenterede karakteristikker, springer ligheder såvel som forskelle i øjnene. For alle eksempler gælder – naturligvis fristes man til at sige – at et herre-

gårdsanlæg bestående af en anseelig hovedbygning og ditto avlsgård udgør de beskrevne landskabers centrum. Dog må det pointeres, at ikke alle centre er lige centrale. Hvor Fussingø lå som en edderkop midt i sit spind, så lå Børglum Hovedgård på den sydlige del af en langstrakt matrikel, og Løvenholm yderst i det nordvestre hjørne af en matrikel, der nærmest breder sig mere og mere ud, jo længere bort fra hovedgården man kommer. For Børglums vedkommende fører de primære veje på matriklen nok forbi hovedgården, men på Løvenholm skærer den vigtige landevej mellem Randers og Grenå blot tværs over den sydlige del af matriklen uden at komme hovedgården nær. For Glorups vedkommende udgør hovedgården derimod et meget tydeligt centrum; tilstedeværelsen af to sekundære centre i form af naboherregårdene Rygaard og Anhof, der sammen med Glorup indgik i stamhuset Moltkenborg, styrker for så vidt blot indtrykket af Glorup som et særligt privilegeret centrum.

Forbindelsen mellem hovedbygning og avlsbygninger er i alle tilfælde tæt. Dog har herremanden på Fussingø ikke efter gårdens flytning kunnet holde øje med staldgården fra sine opholdsrum i hovedbygningen. Den fritliggende hovedbygning har i stedet udsigt over marker, enge og skov, hvorved den eksemplificerer en tilbøjelighed til at ville frigøre hovedbygningen fra avlsgården for i stedet at integrere den i et parklignende landskab. Denne tendens kom også til at gøre sin indflydelse gældende på Glorup, hvor avlsgården senere blev flyttet på afstand af hovedbygningen, som herefter kom til at ligge isoleret i et parklandskab. Ved udarbejdelsen af original 1-kortet lå avlsgården imidlertid endnu placeret umiddelbart vest for hovedbygningen. Både konkret og symbolsk repræsenterede den traditionelle tætte forbindelse mellem

hovedbygning og avlsgård magtens hierarki, mens tendensen til at skabe afstand knytter an til en mere subtil repræsentation af magten – frem for aktivt at demonstrere magt over produktionsapparatet søgte herskabet at trække sig på afstand af det og vise sin hævede status indirekte ved ikke at befatte sig synligt med magtudøvelsen. Det må dog påpeges, at denne tendens aldrig for alvor udfordrede traditionen her i landet – solitære countryhouses på god afstand af produktionsapparatet, som det kendes fra England, vandt i det store hele ikke indpas i Danmark.

Skovene og de dermed forbundne herligheder står centralt i de fleste beskrivelser af herregårdslandskabet, men som eksemplet Børglum viste, fandtes der også skovløse herregårdslandskaber. Nogle midt-, vest- og nordjyske herregårde lå i helt åbne landskaber domineret af store engarealer eller hede. Den slags landskaber stemmer ikke oplagt overens med Berntsens udsagn om, at herregården ligger på de lystigste og belejligste steder i landet, men alt er jo som bekendt relativt, og Børglum samt lignede gårde har for den jævne jyske købstadsborger eller fæstebonde sikkert taget sig ganske herlige ud – som grønne øer eller oaser omgivet af hede og overdrev.

Skønt Børglum fattedes skov, viser Rasmus Kruses gouache os ikke desto mindre et udsnit af et herregårdslandskab, der i mangt og meget lever op til det etablerede billede. Hovedgården er ganske imponant, den ligger omgivet af frodige haver, og i forgrunden aner vi, at adgangen til herligheden går gennem et lille porthus. På hver side af det lille hus ses et græsbevokset dige – vel et tørvedige – der markerer grænsen mellem hovedgårdens mark og landsbyen Fristrups jorder. Som Berntsen bemærkede, så gør det sig særligt gældende for

Navne som Strand Mark, Salt Eng og Fiskemae (vel Fiske Made) vidner om nærheden til kysten, mens ARKADIEN og Holckes Minde næppe er meget gamle betegnelser, men sikkert romantiske nyskabelser fra tiden, hvor kortet blev udfærdiget. Udsnit af original 1-kort over Orebygaard og Oreby, Historiske Kort, Klimadatastyrelsen (CC BY).

Ourebye Gaard og Saxkjöbing d. 13. Aug. 1820. No. 79, *tegning af Ole Jørgen Rawert (1786-1851). Det Kongelige Bibliotek.*

hovedgårdens tilliggende, at det er indelukket, heget af fra andre marker. Porthuset, som også fandtes på Løvenholm, samt de boliger for forskellige ansatte på Fussingø og Glorup, der lå placeret, hvor veje krydser hovedgårdsjordens grænser, indgår som et led i denne for mange hovedgårdsjordes karakteristiske afsondring. Da herregårdslandskabet som indledningsvist beskrevet

omfatter mere og andet end hovedgårdsjorden, så er denne grænsedragning imidlertid ikke en grænsedragning mellem herregårdlandskab og ikke-herregårdlandskab, men en grænsedragning mellem to forskellige typer – nemlig hovedgårdsjorden og fæstegodset. Sidstnævnte er ikke blevet behandlet i nærværende artikel, men som de ovennævnte eksempler viser, manifesterer

diger, porthuse og bebyggelse ofte en grænse i landskabet, der har skullet tydeliggøre forskellen på de to typer af herregårdslandskab – også selvom eksemplet Børglum viser, at grænsen i praktisk henseende kunne være diffus, i og med at godsets ansatte kunne have til huse uden for hovedgårdsmatriklen, og centrale aktiver, såsom herregårdsmøllen, ligeledes kunne ligge uden for matriklen.

Søer, voldgrave og vandløb er tilstedeværende i de fleste af de her beskrevne landskaber, men igen udgør Børglum undtagelsen. Her er blot et par smådamme og ikke noget vandløb, der har kunnet drive en mølle. I stedet har man, som det gjaldt for en mængde andre herregårde i området, ladet en vindmølle opføre. Fattig på ferske vande har man til gengæld haft forekomster af ler, der kunne brændes til teglsten, ligesom det også var tilfældet på Løvenholm. Næst efter vandmøller nævner Berntsen netop tegl- og kalkovne som en virksomhed, der træffes på herregårdene alt efter forholdene. Når kalk- og teglbrænderier ikke nævens eksplicit af Erichsen og Venborg Pedersen – eller i det hele taget i senere tiders generelle beskrivelser af herregårdlandskabet – så hænger det måske sammen med, at produktionen af kalk og tegl som så megen anden protoindustriel virksomhed ophørte på herregårdene i løbet af det 19. århundrede, og at sporene herefter sjældent er blevet bevaret. Den udstrakte tørvegravning, der engang foregik på Løvenholm, hører også til blandt disse industrier.²⁵

Som nævnt er udvælgelsen af de fem herregårdslandskaber til dels inspireret af Erland Porsmoses reintroduktion af bygdebegrebet, der betoner de naturgeografiske forskelle, der gælder lokalt. Agerland, hede, skov og kyst – de danske herregårdslandskaber har trods åbenlyse fællestræk naturligvis altid været præget

af lokale forhold. Således har Orebygaard sin særlige karakter som følge af nærheden til havet. Udslibningsstedet, kornpakhuset og vindmøllen – landsbyen Oreby med sine matroser, fiskere og daglejere – det agrare og maritime mødtes og sammenknyttedes i dette landskab på en måde, som gjorde stedet unikt. Det samme kan man sige om Børglum, der lå i et åbent, relativt kystnært græsningslandskab, og om Løvenholm, hvor de store skove og moser udgjorde rammen om mange af de ansattes liv og virke.

Forårsagede og forårsager naturgeografiske variationer betydelige forskelle, så udviser de her behandlede historiske landskaber – om end i varierende grad – et niveau af integration og centralisering, der berettiger til, at man betegner dem enhedsmiljøer. Vi ser også i alle tilfælde en række af de elementer repræsenteret, som Erichsen og Venborg Pedersen fremhæver i deres karakteristik. Karakteristikken, eller idealtypen, stemmer dog bedst overens med forholdene på Glorup.

Herregårdslandskabet er ikke, hvad det har været

Erichsen og Venborg Pedersen nævner i deres indledningsvist citerede karakteristik elementer, der har en overvejende æstetisk eller symbolsk karakter. Ligesom de videre peger på det, man kunne kalde herregårdslandskabets dobbelte natur – det er både et fysisk, konkret landskab og også altid et symbolsk landskab. Nogle gange er det åbenlyst, som når man træffer på monumenter og mindesmærker, andre gange er det mindre eksplicit. Porthuse, ledhuse og diger er umiddelbart praktiske foranstaltninger, men samtidig repræsenterer eller symboliserer de besiddelsens særlige, privilegerede status. De signalerer, ligesom fornemme haveanlæg og alléer,

at man befinder sig eller bevæger sig ind på et særligt område. Fastholdelsen af gamle ruiner eller voldsteder som på Glorup og Fussingø kan med deres iboende referencer til en legitimerende glørværdig fortid medvirke til samme oplevelse. Dette sidstnævnte perspektiv kommer imidlertid først for alvor med Romantikken. Og herregårdslandskabet som et landskab omgærdet af myter, som tolket gennem skønlitteraturen, opstår først efter optegningen af den prosaiske virkelighed, som original 1-kortene viser os. Siden original 1-kortene blev udarbejdet, og Kruse, Lange og Rawert tegnede deres små, uprætentiøse herregårdsportrætter, er mange herregårdslandskaber imidlertid ikke blot gjort til genstand for romantisering, men også hvad man kunne kalde monumentalisering – Orebygaards ydmyge hovedbygning blev således i den mellemliggende periode forvandlet til et renæssanceslot, Glorup blev udstyret med en ny velbygget avlsgård på god afstand af hovedbygningen, der til gengæld fik et slotskapel i en engelskinspireret gotisk stil som nærmeste nabo – og på Fussingø kom blandt andet en obelisk, en palæliggende skovridergård og nye funktionærboliger i cottagestil til. Herregårdenes indian summer gjorde med sit bygge- og anlægsboom Romantikens sværmeriske idealer til håndfast virkelighed.

Romantikken og herregårdenes indian summer har som fænomener givetvis efterladt os med et ændret billede af herregårdslandskabet på flere niveauer. Det blev nok i mange henseender et rigere landskab – men det blev måske også herved et mere eksklusivt landskab, et ideallandskab, der siden kan have gjort det vanskeligere at se forblæste heder, strandenge, tørvegrave og udskibningssteder som noget, der hører herregårdslandskabet til. Bernt Arentsens beskrivelse af herregårdlandskabet var trods mange fællestræk med den karakteristisk, der

fremmanes af Erichsen og Venborg Pedersen, da også først og fremmest en skildring af et produktionslandskab. Utvivlsomt er det symbolske og æstetiske også på færde i hans forståelse af landskabet, men det knytter ikke an til en bagudskuende narrativ, som den beskrivelse af herregårdslandskabet, der senere har vundet hævd, gør. Landskabets æstetiske kvaliteter knytter sig hos Berntsen tæt til dets udkomme; det er rigelighed på bygnings-tømmer, brændevod og ferske fisk, der gør skove og søer skønne, ligesom vandmøller, tegl- og kalkovne bidrager til herligheden.

Når original 1-kortene er valgt som udgangspunkt for nærværende artikel, har det, som nævnt indledningsvist, drejet sig om at fange et billede af herregårdslandskabet før Romantikken og herregårdenes indian summer, der altså kan tænkes at have fungeret som matricer, der har været med til at ensrette billedet af det danske herregårdslandskab. Med Romantikken blev herregårdslandskabet tolket ind i en historisk narrativ, det blev til en vis grad gjort til genstand for en idealisering eller sentimentalisering, som ikke havde været fremherskende tidligere – og med herregårdenes indian summer konkretiseredes denne opfattelse i form af den historicistiske byggestil, der ikke blot satte sit præg på mange hovedbygninger, men også på det videre herregårdslandskab, der kunne blive forsynet med nye tjenesteboliger, monumenter og anlæg, der forstærkede herregårdslandskabets symbolske eller æstetiske karakter. En anden konkretisering af Romantikens tankegods er rimeligvis også opvurderingen af gamle træer og “uberørt” natur – elementer, der finder vej ind i den generelle opfattelse af, hvad et herregårdslandskab er. Men den lidt spæde karakter af beplantningen, som Lange gengiver omkring Glorup, og Kruse omkring Fussingø, minder om, at det ikke nødven-

Den vesthimmerlandske herregård Lerkenfeld lå som Børglum Kloster i begyndelsen af 1800-tallet i et åbent landskab. Som for Børglums vedkommende indbefattede gårdens taksering ingen skovskyld, og den eneste væsentlige bevoksning har givetvis bestået af de træer, der voksede i den inddigede have vest for hovedgården – og som ses til højre på gouachen herover. Den sydlige del af hovedgårdsjorden er et rent hedelandskab, der krones af en håndfuld gravhøje. Lerkenfeld, Hans Henrik Kruse, 1841, Det Kongelige Bibliotek.

digvis var hverken en realitet eller et ideal tidligere. Nok påskønnedes frodighed, men det forgroede og forvitrede var i begyndelsen af 1800-tallet endnu idealer for en lille æstetisk elite. I dag derimod er det nok snarere flertallet, der ser herregårdslandskabet gennem dette romantiske filter, der særligt lader sig bekræfte ved besøg på østdanske storgodser, hvor tætte skovbryn, solitære ege og gamle, sjældne træer har vokset sig ind i bevidstheden om, hvordan et rigtigt herregårdslandskab bør se ud.

De danske herregårdslandskabers mangfoldighed er imidlertid fortsat stor; og sigtet med nærværende ar-

tikel har været at pege på, hvorledes ikke mindst det prosaiske, det regionale og det lokale måske har fristet en skyggetilværelse i beskrivelsen af disse landskaber, blandt andet fordi udviklingen i 1800-tallet satte et særligt præg på, hvad vi sidenhen har set og forstået som et dansk herregårdslandskab. Forestillingen, eller idealet, om prægtige gårde beliggende på landets lystigste steder, helhedsmiljøer rige på ressourcer skal ikke anfægtes – blot er ambitionen at antyde en flig af den spraglede virkelighed, der kan gå i glemmebogen, når det danske herregårdslandskab fremstilles som en samlet fortælling.

Noter:

- 1 Erichsen og Pedersen, s. 7.
- 2 Karakteristikken findes i kapitlet "Herre Sæder/Hofvet eller Herregaarde/oc Adeligt frit Jordegods." Berntsen, bd. 2, side 7. Det må bemærkes, at Berntsen ikke bruger termen herregårdslandskab, men taler om "*adeligt frit jordegods*" eller "*Herregaardsherlighed oc Eyendom*". NB citatets stavemåde er af forfatteren tillempet moderne dansk retskrivning.
- 3 Hovedgårdsjorden samt enemærker er den jord, der blev drevet direkte under herre- eller hovedgården. Hertil kom tidligere fæstegodset, der blev drevet af godsets fæstebønder. Udskiftning, udflytning og frem for alt overgangen til selveje betød imidlertid, at det tidligere fæstegods i løbet af 1800-tallet formelt set ophørte med at være en del af herregårdslandskabet. Herregårdenes tilstedeværelse vedblev naturligvis ofte med at præge de omkringliggende landområder på forskellig vis, men disse udviklede sig nu til stadighed mere og mere på egne præmisser. NB Berntsen bevæger sig i kapitlet "Herre Sæder/Hofvet eller Herregaarde/oc Adeligt frit Jordegods." videre til en beskrivelse af forhold vedrørende fæstegodset samt birke- og patronatsret.
- 4 Mathiassen, s. 250-259, Petersen 1975 og 1980, s. 14f samt Saaby s. 36f – en passage i betænkningens indledende redegørelse anslår samme tone s. 13 f. Det etablerede billede af det danske herregårdslandskab kommer desuden til udtryk i for eksempel mange landskabsfredninger, når der fra kommunalt hold udarbejdes kulturlandskabsanalyser, og i turisme og markedsføringsregi. Se for eksempel Gjorslev Herregårdslandskab, Landskabsanalyse, Fredninger.dk, Sonnerupgård Gods og Gisselfeld-kloster.dk.
- 5 "Herregårdenes indian summer" betegner perioden mellem Grundlovens indførelse i 1849 og den såkaldte Lensafløsningslov af 1919, hvor de danske herregårde oplevede en blomstringsperiode, der satte sit præg på arkitektur såvel som landskab. Se Andersen og Rasmussen for perioden generelt, og se Sværke for tidens byggeboom og dets idegrundlag.
- 6 Porsmose, s. 9-24. Porsmose redegør for, hvordan begreberne er historiske og eksempelvis anvendes af Arent Berntsen. NB Steen Estvad Petersen forklarer i forordet til *Herregården i kulturlandskabet*, at han blandt andet har valgt de seks herregårde, som han beskriver i bogen, ud fra et ønske om at repræsentere forskellige danske landskabstyper. Med undtagelse af Børglum er der dog tale om, hvad man med reference til Porsmose må opfatte som herregårde beliggende i østdanske ager- eller skovbygder.
- 7 Pontoppidan bd. 5, s. 328 ff. NB Det fremgår dog i beskrivelsen af godset, at man rådede over fjernereliggende skovparter, s. 334. Og Begtrup anfører i 1810 en beskeden skovskyld, nemlig syv skæpper og et fjerdingkar. Se Begtrup Nørrejylland, bd. 2, s. 440.
- 8 Kristensen, s. 54.
- 9 Jyske samlinger, 3. række, bd. 5, s. 216.
- 10 Højbjerg, s. 23 ff.
- 11 Påskriften er dog senere overstreget – formentlig i forbindelse med birkedommerembedets nedlæggelse i 1815. Højbjerg, s. 45.
- 12 Podeledshuset ses gennem årene primært at have været beboet af skovfogeder, men en overgang huser det også en gartner, og navnet samt den inddigede rydning i den sydlige udkant af skoven, hvor huset engang lå, skyldes formentlig, at det oprindeligt blev bygget til godsets podemester, der velsagtens fremdrev træer på den lille lod ved huset.
- 13 Højbjerg, s. 29.
- 14 For en diskussion vedrørende anlæggelsen af digerne ved Fussingø, se Højbjerg, s. 38 ff.
- 15 Blicher, s. 91. I *Brudstykker af en landsbydegns dagbog* fra 1824 lader Blicher i øvrigt også Fussingø udgøre ram-

- men om hovedpersonerne Morten Vinge og Jomfru Sophies kanefart; novellens romantiske højdepunkt.
- 16 Kunsthistoriker Karina Lykke Grand har indsigtfuldt beskrevet vekselvirkningen mellem det litterære, det politiske og det billedkunstneriske miljø i Danmark i begyndelsen af 1800-tallet og peger her på, hvordan Romantikens danske landskabsideal vægter det skønne frem for det sublime. Kollegaen Gertrud Oelsner bekræfter denne pointe ved sin påvisning af, hvorledes det nordsjællandske landskab er periodens underliggende ideal. Grand, s. 99 og Oelsner, s. 224. Fremhævelsen af det skønne sker på bekostning af det sublime, der ofte manifesterer sig, hvor omgivelserne er barske – i det øde og afsides, i ufremkommelige skove eller ved åbne kyster.
 - 17 Begtrup skriver, at der til gården er en betydelig strækning af mose, skovgrund og hede. Begtrup Nørrejylland, bd. 2, s. 36.
 - 18 Israelsen, s. 20 f.
 - 19 Fussing, s. 83.
 - 20 Pontoppidan, s. 332.
 - 21 I Erland Porsmoses rapport *De fynske hovedgårde* findes ganske vist en udmærket særskilt beskrivelse af Glorups hovedgårdsjord, der dog ville vinde ved en eksplicitering af sammenhængen med Anhof og Rygaard. Porsmose 1995, s. 54-65.
 - 22 Det indtryk, kortet giver af landskabet omkring Glorup, underbygges af Begtrups beskrivelse i Begtrup Fyen, bd. 1, s. 399 f. Begtrup skriver her, at markerne er ypperligt indhegnede med levende gærder – fortrinsvis beplantede med hassel, og at gården drives af 56 hoverigørende hele gårde, der ligger samlet omkring hovedgården.
 - 23 Et klassisk eksempel på træet som figur i romantisk digtning er *Woodman, Spare That Tree* af den amerikanske digter George Pope Morris (1802-64). Digtet udkom i dansk oversættelse ved Christian Preetzmann i 1868. Preetzmann, s. 49-50.
 - 24 Begtrup Fyen, bd. 2, s. 662.
 - 25 Bliver teglproduktion og tørvegravning ikke nævnt i generelle beskrivelser af herregårdslandskabet, så må det selvfølgelig pointeres, at emnet er behandlet af eksempelvis historikeren Torben Ejlersen i kapitlet “Herregård og industri” i 3. bind af den af Erichsen og Venborg Pedersen redigerede serie *Herregården. Menneske – Samfund – Landskab – Bygninger*, s. 195-240.

Kilder:

Anhof Hgd. (Glorup Hgd). Svindinge. Original 1: Historiskekort.dk/Kort?arketype=matrikelkort&fritekstsoegning=Anhof&limit=50&offset=0&sort=titel&direction=asc.

Børglumkloster Hgd. Børglum. Original 1: Historiskekort.dk/Kort?arketype=matrikelkort&fritekstsoegning=b%C3%B8rglum&limit=50&offset=0&sort=titel&direction=asc.

Fussingø Hgd. Ålum. Original 1: Historiskekort.dk/Kort?arketype=matrikelkort&fritekstsoegning=fussing%C3%B8&limit=50&offset=0&sort=titel&direction=asc.

Løvenholm Hgd. Gjesing. Original 1: Historiskekort.dk/Kort?arketype=matrikelkort&fritekstsoegning=l%C3%B8venholm&limit=50&offset=0&sort=titel&direction=asc.

Oreby By. Sakskøbing. Original 1: Historiskekort.dk/Kort?arketype=matrikelkort&fritekstsoegning=oreby&limit=50&offset=0&sort=titel&direction=asc.

Folketællinger 1801, Landdistrikter, Maribo, Musse, Sakskøbing landsogn. s. 13f, på: Arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?bsid=26719#26719,2908124.

Folketællinger 1787, Landdistrikter, Viborg, Sønderlyng, Ålum. s. 2., på: Arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?bsid=1702#1702,69232.

Folketællinger 1801, Landdistrikter, Viborg, Sønderlyng, Ålum. s. 1., på: Arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?bsid=27378#27378,2919530.

Folketællinger 1834, Landdistrikter, Viborg, Sønderlyng, Ålum. s. 15f., på: Arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?b
sid=3652#3652,106806.
Folketællinger 1870, Landdistrikter, Viborg, Sønderlyn, Ålum. s. 17ff, på: Arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?b
sid=53134#53134,11818510.

Litteratur:

Andersen, Britta, Dorte Christensen og Carsten Porskrog Rasmussen: *Herregårdenes Indian Summer. Fra Grundloven 1849 til Lensafsløsningsloven 1919*, Skippershoved 2006.
Begtrup, Gregers: *Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand*, København 1803-1812 (genudgivet 1977).
Berntsen, Arent: *Danmarkis oc Norgis Fructbar Herlighed*, 2. bog, København 1656 (genudgivet 1971).
Blicher, Steen Steensen: "Eneboeren på Bolbjerg", i: Steen Steensen Blicher: *Udvalgte værker*, Gyldendal 1982-83.
Christensen, Villads (red.): Samlinger til jydsk historie og topografi, 3. række, bd. 5, Aarhus 1906-1908.
Erichsen, John og Mikkel Venborg Pedersen (red.): *Herregården. Menneske – Samfund, Landskab – Bygninger*. Bind 3, *Drift og Landskab*, Nationalmuseet 2005.
Fredninger.dk, Sonnerupgård Gods: Fredninger.dk/fredning/sonnerupgaard-gods/
Fussing, Hans Hinrichsen: "Gessingholm 1609-1663. En landbrugshistorisk studie. Første afsnit", i: *Historisk Tidsskrift*, 10. Række, III Bind (1934-1936), s. 59-101.
Gissfeldt Kloster: Gissfeldt-kloster.dk/lejeboliger/lejeboliger.aspx.
Gjorslev Herregårdslandskab, Landskabsanalyse 2011. Stevns kommune: Stevns.dk/Media/637789669804508744/landskabsanalyse_gjorslevherregaardslandskab4.pdf.
Grand, Karina Lykke: "Visionen for Danmark: en politisk landskabskunst", i: Karina Lykke Grand m.fl. (red.): *Guld: skatte fra den danske guldalder*, Aarhus 2013, s. 94-125.

Højbjerg, Klaus: *Herregårdslandskabet Fussingø – en kulturhistorisk rapport*, Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum 2023.
Israelsen, Niels Jørgen: *Løvenholm*, København 1988.
Kristensen, Johannes Evald Tang: *Rasmus Henrik Kruse. Naturmaler og antikvar*, København 1979.
Mathiassen, Therkel: "Godserne og det danske landskab", i: Therkel Mathiassen (red.): *Herregårdene og samfundet*, København 1943, s. 250-259.
Oelsner, Gertrud: *En fælles forestillet nation. Dansk landskabsmaleri 1807-1875*, København 2022.
Petersen, Steen Estvad: *Danske Herregårde. Bygninger – Haver – Landskaber*, København 1980.
Petersen, Steen Estvad: *Herregården i kulturlandskabet*, København 1975.
Pedersen, Mikkel Venborg: "Power, Grace and Authority. The Cultural Landscape of Danish Estates c. 1600-2000", i: Jonathan Finch, Kristine Dyrmann og Mikael Frausing (red.): *Estate Landscapes in northern Europe*, Aarhus 2019, s. 39-57.
Pontoppidan, Erik: *Den Danske Atlas*, bd. 4, København 1768 (genudgivet 1968).
Porsmose, Erland: "Bygder. Regionale variationer – problemer og muligheder", i: Per Grau Møller og Mette Svart Kristiansen (red.): *Bygder. Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000: beretning fra et seminar på Skarrildhus*, november 2003, Landbohistorisk Selskab 2006, s. 9-24.
Porsmose, Erland: *Hovedgårdsregistrering i Fyns Amt. Nogle til Kommunerapporter*, Fyns Amt, 1995.
Porsmose, Erland: *De Fynske Hovedgårde, Sammenfatninger og analyser af skemaregistreringen*, Fyns Amt 1995.
Preetzmann, Christian: *Digte og Sange*, København, 1867.
Sværke, Anne Grethe: *Nybyggt af gammel art. Nygotisk herregårdsarkitektur i Danmark 1830-1900*, Skippershoved 2010.
Saaby, Lisbeth (red.): *Betænkning om bevaringen af den danske herregård*, Miljøministeriet 1987.